

Милорад Белић

Жарко Јовановић: ВАЉЕВО ПОД ОКУПАЦИЈОМ 1941-1944.

Београд, 2001

У издању Института за новију историју Србије, а уз финансијску потпору републичког Министарства за науку, технологију и развој, као и Савезног секретаријата за науку, објављена је књига *др Жарка Јовановића „Ваљево под окупацијом 1941-1944.“* У тврдом повезу, графички коректно урађена и опремљена неопходним научним апаратом, књига се састоји од седам поглавља: Окупација, Пролеће и лето прве ратне године, Ваљевска јесен 1941, Свакодневница и рат, Трећа ратна година, Уморни град, Ослобођење. Поред ових поглавља, књига садржи и предговор аутора, кратак преглед историје Ваљева од оснивања до 1941. и закључак. Свака од наведених глава подељена је на посебна поглавља која се односе на политичка, друштвена, привредна, културна и спортска збивања у граду током окупације. Поглавља су поређана хронолошки; највеће је четврто (Свакодневница и рат), а најкраће шесто (Уморни град). У попису извора и литературе аутор је навео да је користио грађу десет архива и једног музеја, као и грађу објављену у зборницима НОР-а. Наведена су и 33 аутора различитих дела, као и 29 аутора појединих чланака, студија и расправа објављених у стручним часописима и пригодним зборницима. Уз то, аутор је користио окупациону и послератну штампу.

Локална историја ратног периода делила је судбину опште националне историје истог периода. Идеолошки обојена, послератна историографија ненаучно и некритички се односила и према победницима и према пораженима; прве је неумерно глорификовала, док су други још неумереније сатанизовани. Последице таквог накарадног приступа нашој новијој прошлости у највећој мери су утицале да и Ваљево још увек нема своју квалитетну монографију. Зато је сваки покушај расветљавања периода 1941-1945. добро дошао и увек наилази на позорност стручне и најшире јавности.

На жалост, ова монографија је донела мало чега новог, до сада непознатог или необјављеног. Чврста и препознатљива идеолошка матрица, које се аутор није могао одрећи ни „60 година после“ (упркос чињеници да му је радно место на коме с налазио – директор Института за новију историју Србије – то

обилато омогућавало), одвела га је на пуко навођење (и понегде коментарисање) већ познатих, објављених података. Суштинске примедбе су двојаког карактера: а) *оне које се односе на стиручносћ монографије (материјалне погрешке)*; б) *оне које се односе на техничке недосћаишке*.

Што се тиче материјалних грешака оне су, пре свега, последица ауторовог избора грађе и литературе, за који се може рећи да је доста једностран, селективан, застарео и проблематичан. Од 33 наведене књиге, свега пет их је другачије провенијенције, а од 29 наведених чланака – свега два! Уз то, добар део цитираних књига старији је од 30-40 година! Аутор је користио и сећања учесника рата, али највећим делом оних из победничког табора, без критичког вредновања датих исказа (осим Б. Карапанџића и чланка једног припадника СДК). Тако се од 220 страница, колико је посвећено политичким догађањима, на 80 говори о КПЈ и партизанском покрету. То је, у ствари, кључни недостатак ове монографије. Питање је и колико су поуздане информације из окупаторске штампе, коју је аутор често користио ради осликавања атмосфере у граду (а које нису потврђене подацима из архивске документације). Уочљива је пристрасност ауторова према КПЈ и партизанском покрету, мада се данас тешко може оспорити теза да је и ЈВуО припадала антифашистичком табору. Игнорисање нових чињеница, које нас приморавају на објективније сагледавање ЈВуО у Другом светском рату, задржале су аутора на превазиђеним стереотипима. Књига врви од таквих примера. Прогоњени су, хапшени и стрељани само комунисти; они су неустрашиви у својим акцијама и херојског су држања пред непријатељем (углавном!), њихова организација је одлично функционисала и у илегали, итд. А када говори о доприносу припадника ЈВуО то је само да би се истакла њихова вероломност, издаја или злочин (напуштање Дражиних снага положаја око Ваљева, чиме су ослабили блокаду, и тако допринели њеном пробијању, 87). Уз коришћење неких аутора који говоре о тим данима у Ваљеву (Б. Димитријевић: Ваљевски равногорци; С. Живановић: Трећи српски устанак, Крагујевац, 2001; Ј. Ђелевић: Први Дражин ађутант, Виндзор – Канада, 1999; Н. Кордић: Кроз рат с Дражом, Бгд., 1998; чланке К. Николића, М. Весовића, Б. Димитријевића објављене у стручним часописима), као и савременије литературе која обрађује грађански рат у Југославији 1941-1945, слика о овом раздобљу наше локалне историје била би уравнотеженија и објективнија али, аутор то није урадио. За кратку биографију Д. Михаиловића аутор користи Ј. Марјановића и његову књигу из 1979 („Дража Михаиловић између Британаца и Немаца, I) иако има савременијих и потпунијих (Б. Димитријевић: Генерал Михаиловић, I, 1996). Отуда не чуди ни констатација да се Михаиловић на Равној Гори појавио „тек 8. маја“ (ко се то раније организовао или супротставио окупатору?), или погрешно наведен датум ликвидације Косте Пећанца („крајем 1942“, а његови одреди „престали да постоје“, 45). Откуда онда Пећанчеви официри у Ваљеву 15. септембра, када се међу погинулима налазе и војводе Милорад Радић Пинда и Душан Обрадовић и „још многи други“ (242). Уопште, кроз целу књигу неја-

сна је и ненаглашена разлика између четничких формација К. Пећанца и војске генерала Михаиловића. Стиче се утисак да су обе формације константно присутне у граду и да су блиски немачки сарадници. Додуше, неке штуре реченице (да је новембра 1942. одржано предавање на тему „Штетност акције Д. Михаиловића по Србију“, или да је вођена борба против четника Д. Михаиловића априла 1942 (154), читалац може само наслутити статус који су имале формације ЈВуО. Аутор у потпуности занемарује учешће припадника ЈВуО у нападу на Ваљево септембра/октобра 1941. Први командант опсаде био је поручник Војислав Поповић, а потом поручник Нешко Недић. Штаб се налазио у с. Пауне. Примера заједничке партизанско-четничке сарадње је доста. Крајем октобра, положај су обишли Д. Михаиловић и британски официр Д. Хадсон (Н. Кордић, нав. дело, 43-44). С. Живановић у наведеном делу говори о опсади Ваљева, наводећи чак и сате (365-369). Равногорци су имали знатне губитке, а рањеници су умирали јер није било лекара. Услед недостатка муниције поручник Тома Мишић је стављао експлозив у тикве и рушио пругу Ваљево – Београд. Испред Мионице, супротстављајући се Немцима, тешко је рањен потпоручник Станоје Летица. Да не би пао у руке Немцима, извршио је самоубиство. Мештани су га сахранили у порти мионичке цркве (С. Живановић, нав. дело, 637/8). Неуверљива је и тврдња да је Дража „наредио четничком вођи Јовану Колубарцу Шкави да 365 заробљених партизана преда Немцима“, да би тако исказао „своју лојалност и спремност за сарадњу“ (91). Михаиловић је на суђењу оптужио „прилично самосталног Пећанчевог војводу“ да је заробљенике „продао, а не – предао Немцима“ (Б. Димитријевић: Ваљ. равногорци, 65). Ослањајући се на сведочења преживелих комуниста, аутор наводи податак да су мајори А. Мишић и И. Фрегл стрељани у Ваљеву, после презира и плувања од стране затворених партизана (96). Не знамо одакле аутору податак о тачном месту стрељања, али су забележени и другачији подаци о овој двојници официра ЈВуО („први витезови рата 1941“, У. Крстић: Равногорска историјска читанка, Бгд. 2001, 126 и др.)

На утабаним позицијама је аутор и када говори о злочинима Немаца и „домаћих издајника“. Детаљно су наведена имена припадника КПЈ, СКОЈ-а и партизанског покрета који су стрељани, или отерани на Бањицу. До у детаље се наводи вешање С. Филиповића, као и С. Бороте и Ј. Мајера, које је окупатор извео „како би се код народа створило уверење да се ради о злочинцима“, али су сва тројица „херојски дочекала последње тренутке свога напаћеног живота“ (143-144). Ако са, са данашњег становишта, може довести у питање место и улога Стјепана Филиповића, онда је неозбиљна било каква тврдња о Бороти и Мајеру, осим ако се радило о патолошким облицима злочинаца. Послератна историографија сврставала је све ухапшене и стрељане таоце у прокомунистички опредељено становништво, иако је познато да се од почетка 1942. па до септембра 1944. партизанске јединице не налазе у Србији и да отпор пружају једино формације ЈВуО! Бројни су примери стрељања родољуба у знак одмазде због акција јединица Д. Михаиловића широм Србије (о томе сведоче документа и објаве о извршеним стрељањима). Чак је и Светолик Протић, један од челних људи Равногорског покрета страдао у Маутхаузену, а у логору се налазио и В. Поповић (чија је супруга убијена у логору). На Бањици је једно време био заточен и Нешко Недић, а ту је стрељан и Брана Ђукић, студент права и један од руководиоца омладинске секције

Српског културног клуба. На Бањици су стрељани и свештеници из Бранковине, отац и син Аца и Чедомир Вићентијевић. Низ је примера немачке одмазде над народом после мањих акција ЈВуО (у Стапару и Брежђу почетком децембра 1942; после Калабишевог напада на Руски заштитни корпус између Причевића и Каменице, маја 1943, итд). Сталне су борбе биле између ЈВуО и љотићеваца, а често и против недитеваца, што се у књизи спорадично спомиње (114-115). Једнострано је приказано и стрељање војводе Богдана Брајовића, којег је Дража окривио због хватања и стрељања А. Мишића и И. Фрегла. Аутор цитира писмо које је Брајовић упутио Божи Матићу и у којем оптужује неке равногорце, али не наводи и део писма у коме Брајовић каже да је „Дража лично по души и осећањима неизмерно добар човек“ (МИАВ, Четничка архива, препис).

Дугачка је листа обостраних злочина и застрањивања, што прати сваки грађански рат. Зато је неозбиљно величати сопствене, а минимизирати туђе (противничке) жртве. У грађанским ратовима, познато је, нема победника, а све жртве броје се једној страни; у овом случају српској!

Спорна је ауторова тврдња да су четници „потпуно овладали градом“ августа/септембра 1944. Неорганизованост и непевезаност ЈВуО (што је била последица пораза после партизанског продора из Босне у Србију) утицала је на то да одбрана града буде препуштена „високомотивисаним, али малобројним добровољцима“ (Б. Димитријевић: Ваљевски равногорци, 235-238). Четничка команда је изричито забрањивала својим војницима улазак у град, чак под претњом преког суда и стрељања, али је у општем расулу било случајева бахатог понашања, пијанчења, шишања и бријања браде и сл. И тада ће (као што су то обе стране чиниле током целог грађанског рата) јединице ЈВуО покушавати да искористе немачко-партизанске сукобе за поправљање сопствених позиција. Међутим, војно-политичка ситуација их је маргинизовала и потпуно препустила самосналажењу (К. Николић: Ваљевски корпус ЈВуО на крају II светског рата 1944-1945, у зборнику: Ваљево 1941-1945, Ваљево 1996, 183-193).

Ако су злочини неизбежан пратилац сваког рата, онда су неопростиви ако их победничка страна чини над пораженом и по завршетку рата. У победничком пировању, партизанске јединице, а потом и злогласна ОЗН-а стрељали су све оне „који су нанели великог зла и недаћа грађанству и припадницима и симпатизерима НОП-а“ (244). Многима, који стрељани без пресуде, без доказане кривице, никада се ни гроб неће пронаћи. Многи су стрељани иако ни војску још нису били служили (Богосав Ракић из Суводања, 19 година; Ђорђе Димитријевић, матурант; Милорад Ђурић из Забрдице, 23 године...) У пресудама, када их је било, посебно је наглашавана хитност конфискације имовине, да је родбина осуђених „не би прикрила или отуђила“ (Б. Савић: Солунци на ломачи, Ваљево, 2002.) 164/5. О томе у књизи др Јовановића нема ни речи, иако је једна глава посвећена доласку „ослободилаца“ (Успостављање нове власти, 248-250). С друге стране, аутор наводи да је, доласком партизана, био масиван одзив грађана у њихове редове („само из Вистада се пријавило 60 одсто радника“, 2480. Према расположивим подацима, крајем децембра 1944. у Вистаду је било 693 радника. Имајући у виду политику нове власти и чињеницу да је у Вистаду најпре отопчела производња муниције, тешко да се то могло постићи да је толики проценат радника отишао на Сремски фронт. Паушална је процена о броју радника и 1938 (12).

Има још неких непрецизности, када се ради о општим политичким догађањима. На пример, тврдња да је четнички мајор Вучко Игњатовић убијен и сахрањен у Ваљевоу 28. јуна 1942. Постоји и другачија тврдња: да је убијен 26. јуна у Новој Вароши. неутемељена је и тврдња да је К. Пећанац, априла 1942, поставио окружног начелника Д. Лукића за „команданта свих четника ваљевског и шабачког округа“ (153). Неразумљива је и ауторова тврдња да први помен Ваљево потиче од 8. октобра 1398, јер је у истој књизи, из које је аутор узео тај податак, граница померена на 1393. (М. Исаиловић: Ваљево и околна област у средњем веку, 142). Уколико аутор оспорава овај податак, дужан је био да то образложи у фусноти. Савременијих тумачења има и о пореклу назива града (А. Лома).

Вредност књиге значајно су умањили и одређени технички пропусти. Поједини подаци понављају се на више места: именовање младића у Националну гарду (110 и 121); именовање чланова Суда за примену јавне телесне казне (119 и 121); формирање Војно-оперативног центра на челу са Д. Лукићем (89, 99 и 105). За лица која су побијена у Бујачићу 1944, на стр. 229 се спомиње Воја Грозданић и „неки Аца избеглица из Босне, да би се на стр. 232 говорило о Воји Грозданићу и Александру Јерковићу! Шта значи синтагма “експрес матурант”, како аутор назива Жицу Митровића, којег су љотићевци убили 1944. због агитације у корист ЈВуО? (230). Непрецизности има и у фуснотама. Наиме, није усаглашен регистар личних имена са наведеним страницама. Такође, у напомени 54 на страни 200. стоји: ИАВ, Записник седница Градског већа општине града Београда, св. 5, стр. 6, а у попису извора литературе види се да се ради о МИАВ! Нејасно је читаоцу и да ли је Фонд Окружног комитета КПЈ Ваљево у саставу Архива Србије или Архива у Ваљевоу! (223, 260). Не знамо ни због чега литература која је коришћена и која се наводи у фуснотама, није у збирном попису на крају књиге. За неку мемоарску грађу аутор наводи да се налази у рукопису њеног творца, али су неки од тих рукописа већ објављени (Б. Милосављевић: Неустрашиви црвени илгалац, „Крушик“, 83, 13. септембар 1985). Не знамо ни зашто аутор, на више места, пише „свакодневница“ (мада је у импресуму неведено име лектора).

Исувише је материјалних и техничких пропуста да би књига била прихваћена са стручног становишта. По садржају и концепцијски остала је на нивоу бројних претходних, о којима се похвално изјашњавали представници СУБНОР-а и „плаћени цртачи истине“. Будући истраживачи овог периода локалне (националне) историје моћи ће, из књиге, да користе само поједине делове, засноване на веродостојној архивској грађи, и податке на које идеологизација и пристрасност немају утицаја (позоришни репертоар или резултате фудбалских утакмица).